

Τίτλος μαθήματος:

Η φιλοσοφία ως θεραπεία: Ο Αριστοτέλης και οι Στωικοί για τα πάθη της ψυχής και τη
θεραπεία τους. Σύγχρονες αναγνώσεις.

Μάθημα 2ο

Αριστοτέλης: Μεσότητα, ηθικές και διανοητικές αρετές.

Διδάσκων:

Πουλακίδας Παναγιώτης

panroulakidas@gmail.com

Τελεολογική κατανόηση του ηθικού κόσμου

H.N. 1.1.1094a1-3: Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα μέθοδος, ὁμοίως δὲ πρᾶξις τε καὶ προαίρεσις, ἀγαθοῦ τινὸς ἐφίεσθαι δοκεῖ· διὸ καλῶς ἀπεφήναντο τὰγαθόν, οὗ πάντ' ἐφίεται.

Μετάφραση: Κάθε τεχνική δεξιότητα και κάθε γνωστική δραστηριότητα, παρόμοια και κάθε πράξη και κάθε διαδικασία επιλογής και προτίμησης έχει ως στόχο της —κατά την παραδοχή όλων— κάποιο αγαθό. Σωστά, επομένως, είπαν για το αγαθό πως είναι αυτό που αποτελεί τον στόχο όλων των πραγμάτων.

H.N. 1.1.1094a19-26: Εἰ δὴ τι τέλος ἐστὶ τῶν πρακτῶν ὃ δι' αὐτὸ βουλόμεθα, τᾶλλα δὲ διὰ τοῦτο, καὶ μὴ πάντα δι' ἕτερον αἰρούμεθα (πρόεισι γὰρ οὕτω γ' εἰς ἄπειρον, ὥστ' εἶναι κενὴν καὶ ματαίαν τὴν ὄρεξιν), δῆλον ὡς τοῦτ' ἂν εἴη τὰγαθόν καὶ τὸ ἄριστον. ἄρ' οὖν καὶ πρὸς τὸν βίον ἢ γνῶσις αὐτοῦ μεγάλην ἔχει ῥοπήν, καὶ καθάπερ τοξόται σκοπὸν ἔχοντες μᾶλλον ἂν τυγχάνοιμεν τοῦ δέοντος; εἰ δ' οὕτω, πειρατέον τύπῳ γε περιλαβεῖν αὐτὸ τί ποτ' ἐστὶ καὶ τίνας τῶν ἐπιστημῶν ἢ δυνάμεων.

Μετάφραση: Αν λοιπόν πράγματι υπάρχει κάποιο τέλος σε όλες τις πράξεις μας, ένα τέλος που το θέλουμε γι' αυτό το ίδιο και όλα τα άλλα για χάρη του, και αν δεν επιδιώκουμε το καθετί για χάρη κάποιου άλλου πράγματος (γιατί τότε θα φτάναμε, βέβαια, στο άπειρο, με αποτέλεσμα η επιθυμία και η προσπάθειά μας να είναι κενή περιεχομένου και μάταιη), είναι φανερό ότι αυτό το τέλος είναι το αγαθό, και μάλιστα το υπέρτατο αγαθό. Δεν θα πρέπει τότε να πούμε ότι η γνώση αυτού του υπέρτατου αγαθού έχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα για τη ζωή μας, και ότι σαν τοξότες που έχουμε τον συγκεκριμένο στόχο, πετυχαίνουμε και εμείς μέσω αυτού ευκολότερα και αποτελεσματικότερα το πρόπον;

Ανάλυση αποσπασμάτων: Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει το γεγονός πως κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα πραγματοποιείται έχοντας πάντα κάποιον συγκεκριμένο σκοπό. Όλοι οι σκοποί που θέτουμε στη ζωή μας φαίνεται να συμπλέκονται και να οδηγούν πάντοτε σε κάποιον άλλο σκοπό.

Παράδειγμα: Έδωσα πανελλήνιες προκειμένου να περάσω σε μία σχολή, προκειμένου να πάρω το πτυχίο, προκειμένου να βρω δουλειά προκειμένου να καταφέρω να έχω χρήματα

προκειμένου να μπορώ να είμαι οικονομικά ανεξάρτητος/η προκειμένου να μπορώ να ζήσω μία ευτυχισμένη ζωή.

Εάν όμως κάθε πράξη και επιλογή μας στοχεύει πάντοτε σε κάποιο στόχο ακολουθώντας το σκεπτικό που φαίνεται στο παραπάνω παράδειγμα τότε θα πρέπει να υπάρχει κάποιος σκοπός ο οποίος θα είναι απώτερος/τελικός, στον οποίο δηλαδή θα καταλήγουν όλοι οι υπόλοιποι σκοποί που έχουμε θέσει.

Σημαντική σημείωση: Εάν ένας τέτοιος τελικός/απώτερος σκοπός δεν υπάρχει τότε κάθε πράξη και επιλογή μας θα οδηγείται σε μία άπειρη αναγωγή σκοπών χωρίς κάποιο τελικό όριο. Σε μία τέτοια περίπτωση οι επιθυμίες μας θα ήταν ματαιες καθώς ποτέ δεν θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν με απόλυτο τρόπο.

Η ευδαιμονία ως ο τελικός σκοπός του ανθρώπινου βίου

H.N. 1.2.1095a13-21: Λέγωμεν δ' ἀναλαμβάνοντες, ἐπειδὴ πᾶσα γνῶσις καὶ προαίρεσις ἀγαθοῦ τινὸς ὀρέγεται, τί ἐστὶν οὗ λέγομεν τὴν πολιτικὴν ἐφίεσθαι καὶ τί τὸ πάντων ἀκρότατον τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν. ὄνοματι μὲν οὖν σχεδὸν ὑπὸ τῶν πλείστων ὁμολογεῖται· τὴν γὰρ εὐδαιμονίαν καὶ οἱ πολλοὶ καὶ οἱ χαρίεντες λέγουσιν, τὸ δ' εὖ ζῆν καὶ τὸ εὖ πράττειν ταῦτον ὑπολαμβάνουσι τῷ εὐδαιμονεῖν· περὶ δὲ τῆς εὐδαιμονίας, τί ἐστὶν, ἀμφισβητοῦσι καὶ οὐχ ὁμοίως οἱ πολλοὶ τοῖς σοφοῖς ἀποδιδόασιν.

Μετάφραση: Ας ξαναβρούμε λοιπόν τη συνέχεια του λόγου μας και, αφού κάθε γνώση και κάθε διαδικασία επιλογής και προτίμησης αποβλέπει σε κάποιο αγαθό, ας θέσουμε το ερώτημα: «Ποιός είναι ο στόχος της πολιτικής τέχνης και επιστήμης και ποιό είναι το κορυφαίο όλων των αγαθών που μπορεί κανείς να πετύχει με τις πράξεις του;». Σε επίπεδο λέξης οι πιο πολλοί συμφωνούν μεταξύ τους: είναι η «ευδαιμονία»· έτσι τη λέει ο πολύς κόσμος, έτσι και οι πιο ραφιναρισμένοι στοχαστές, και ταυτίζουν με την «ευδαιμονία» την «καλή ζωή» και την «καλή πράξη/ενέργεια». Για το τί είναι όμως η ευδαιμονία, επικρατεί μεγάλη διχογνωμία, και ο πολύς κόσμος δεν δίνει στη λέξη το περιεχόμενο που της δίνουν οι σοφοί.

Ανάλυση αποσπάσματος: Όλοι οι άνθρωποι συμφωνούν μεταξύ τους πως σε επίπεδο τουλάχιστον λέξης το απώτερο τέλος, αυτό στο οποίο τείνουν όλοι οι σκοποί που θέτουμε

ονομάζεται ευδαιμονία. Το σχετικό επίθετο “εὐδαιμων” σήμαινε αρχικά “αυτόν που προστατεύεται από έναν αγαθό (εὖ) δαίμονα (δαίμων).

Σημειώσεις:

1. Ο όρος “δαίμων” στην αρχαία Ελλάδα δεν σχετίζεται με την αντίστοιχη κατανόηση του όρου από τον Χριστιανισμό. Ο όρος δαίμων για τους αρχαίους Έλληνες αναφέρεται στους Θεούς.
2. Ο όρος “εὐδαιμονία” συχνά μεταφράζεται ως “ευτυχία” (happiness στα αγγλικά). Ωστόσο, μία τέτοια μετάφραση παραπέμπει σε μία κατανόηση της ευδαιμονίας ως εξωτερικής ευάρειας, κυρίως οικονομικής/υλικής. Μία τέτοια κατανόηση όμως της ευδαιμονίας διαφέρει από τον τρόπο που ο Αριστοτέλης κατανοεί την ευδαιμονία. Για τον φιλόσοφο η ευδαιμονία αποτελεί το τελειότερο είδος βίου που μπορεί να ζήσει ένας άνθρωπος. Δεν εξαντλείται μόνο στην κατοχή υλικών αγαθών (τα οποία είναι έως ένα βαθμό απαραίτητα για την απόκτησή της) αλλά αντίθετα αποτελεί μία εσωτερική τέλεια δραστηριότητα τόσο ηθική όσο και διανοητική. Για το λόγο αυτό πιο εύστοχη μετάφραση αποτελεί ο όρος “ευημερία” στα Νέα Ελληνικά και “well-being” στα αγγλικά.

Ωστόσο, παρόλο που φαίνεται να συμφωνούμε αναφορικά με το όνομα του απώτερου τέλους (ευδαιμονία) δεν φαίνεται να συμφωνούμε για το πως πρέπει να κατανοήσουμε το περιεχόμενο αυτού του τέλους. Ερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν το περιεχόμενο της ευδαιμονίας ο Αριστοτέλης καταλήγει πως οι περισσότεροι άνθρωποι κατανοούν το τελευταίο με τρεις διαφορετικούς τρόπους:

1. ως μία ζωή αφιερωμένη στην ηδονή.
2. ως μία ζωή αφιερωμένη στην δόξα (τιμή).
3. ως μία μορφή ζωής αφιερωμένη στα χρήματα.

Η ευδαιμονία ως μια ζωή αφιερωμένη στην ηδονή

H.N. 1.3.1095b14-17 [...] 19-22: τὸ γὰρ ἀγαθὸν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν οὐκ ἀλόγως εἰκόασιν ἐκ τῶν βίων ὑπολαμβάνειν οἱ μὲν πολλοὶ καὶ φορτικώτατοι τὴν ἡδονήν· διὸ καὶ τὸν βίον ἀγαπῶσι τὸν ἀπολαυστικόν. [...] οἱ μὲν οὖν πολλοὶ παντελῶς ἀνδραποδώδεις φαίνονται

βοσκημάτων βίον προαιρούμενοι, τυγχάνουσι δὲ λόγου διὰ τὸ πολλοὺς τῶν ἐν ταῖς ἐξουσίαις ὁμοιοπαθεῖν Σαρδαναπάλλῳ.

Μετάφραση: Με κριτήριο τις μορφές με τις οποίες ζουν τη ζωή τους οι άνθρωποι, ο πολύς κόσμος, οι πιο χοντροκομμένοι δηλαδή άνθρωποι, φαίνεται ότι θεωρούν αγαθό και ευδαιμονία (πράγμα, φυσικά, απολύτως, αναμενόμενο) την ηδονή· αυτός είναι ο λόγος που οι άνθρωποι αυτοί προτιμούν τη ζωή των απολαύσεων. [...] Ο πολύς λοιπόν κόσμος έχει ολωσδιόλου τα χαρακτηριστικά των σκλάβων, καθώς δίνει την προτίμησή του σε έναν τρόπο ζωής που προσιδιάζει στα ζώα: αν μιλούμε γι' αυτούς, είναι γιατί πολλοί από τους ανθρώπους της εξουσίας παρουσιάζουν τις ίδιες προτιμήσεις με τον Σαρδανάπαλλο.

Ανάλυση αποσπάσματος: Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η ευδαιμονία δεν μπορεί να ταυτιστεί με μία μορφή ζωής η οποία είναι αφιερωμένη στην ηδονή. Τούτο συμβαίνει καθώς μία τέτοια μορφή ζωής δεν φαίνεται να προσιδιάζει στους ελεύθερους ανθρώπους. Στο σημείο αυτό ο φιλόσοφος προοικονομεί τον ορθό τρόπο με βάση τον οποίο πρέπει να ορίσουμε την ευδαιμονία. Όπως θα δούμε παρακάτω ο Αριστοτέλης καταλήγει στη θέση πως προκειμένου να καταφέρουμε να κατανοήσουμε το περιεχόμενο της ευδαιμονίας θα πρέπει να κατανοήσουμε πρώτα ποιο είναι το έργο του ανθρώπου, η δραστηριότητα δηλαδή εκείνη που προσιδιάζει στους ανθρώπους και μόνο. Η ευδαιμονία του ανθρώπου θα πρέπει να σχετίζεται με το έργο του και το τελευταίο δεν μπορεί να ταυτίζεται με την ηδονή.

Η ευδαιμονία ως μια ζωή αφιερωμένη στην δόξα (τιμή)

H.N. 1.3. 1095b 22-26: οἱ δὲ χαρίεντες καὶ πρακτικοὶ τιμῆν· τοῦ γὰρ πολιτικοῦ βίου σχεδὸν τοῦτο τέλος· φαίνεται δ' ἐπιπολαιότερον εἶναι τοῦ ζητουμένου· δοκεῖ γὰρ ἐν τοῖς τιμῶσι μᾶλλον εἶναι ἢ ἐν τῷ τιμωμένῳ, τὰγαθὸν δὲ οἰκεῖόν τι καὶ δυσσφαίρετον εἶναι μαντευόμεθα.

Μετάφραση: Οι διανοητές και οι άνθρωποι της πράξης δίνουν την προτίμησή τους στην τιμή· αυτό είναι, πράγματι, χοντρικά το τέλος της ζωής που βρίσκεται στην υπηρεσία της πόλης. Είναι όμως φανερό ότι ένα τέτοιο τέλος είναι μάλλον εξωτερικό και επιφανειακό, για να είναι αυτό που εμείς διερευνούμε. Κατά την κοινή, πράγματι, αντίληψη η τιμή είναι κάτι που εξαρτάται πιο πολύ από αυτούς που την προσφέρουν παρά από αυτούς που τη δέχονται, το αγαθό όμως αισθανόμαστε ότι είναι κάτι προσωπικά δικό μας, κάτι που δύσκολα μπορεί να μας αφαιρεθεί.

Ανάλυση αποσπάσματος: Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη μία μορφή ζωής η οποία είναι αφιερωμένη στην δόξα δεν είναι δυνατό να αποτελεί περιεχόμενο της ευδαιμονίας. Τούτο συμβαίνει καθώς η ευδαιμονία, ως το απώτερο τέλος, θα πρέπει να αποτελεί μία δραστηριότητα η οποία εξαρτάται από τον ίδιο τον κάτοχό της και όχι από τους άλλους όπως συμβαίνει με την περίπτωση της δόξας.

Η ευδαιμονία ως μια ζωή αφιερωμένη στα χρήματα

H.N. 1.4.1096a5-7: ὁ δὲ χρηματιστὴς βίαιός τις ἐστίν, καὶ ὁ πλοῦτος δῆλον ὅτι οὐ τὸ ζητούμενον ἀγαθόν· χρήσιμον γὰρ καὶ ἄλλου χάριν.

Μετάφραση: Όσο για τη ζωή που είναι αφιερωμένη στην εξασφάλιση χρημάτων, αυτή εμπεριέχει κάτι το βίαιο, και ο πλούτος —το πράγμα είναι ολοφάνερο— δεν είναι το αγαθό που ψάχνουμε εμείς να βρούμε· δεν είναι, πράγματι, παρά ένα αγαθό που προσφέρει χρήσιμες υπηρεσίες· αυτό θα πει: ένα αγαθό που το επιδιώκει κανείς για χάρη κάποιου άλλου αγαθού.

Ανάλυση αποσπάσματος: Ο Αριστοτέλης απορρίπτει τη δυνατότητα μία μορφή ζωής η οποία είναι αφιερωμένη στα χρήματα να μπορεί να ταυτιστεί με την ευδαιμονία. Τούτο συμβαίνει καθώς τα χρήματα αποτελούν μέσο προς την εκπλήρωση σκοπών και όπως είδαμε ήδη εξ αρχής η ευδαιμονία αποτελεί το τελικό αγαθό, αυτό στο οποίο τείνουν όλοι οι στόχοι μας.

Συμπεράσματα:

1. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει τη θέση πως ούτε η ηδονή, ούτε η δόξα ούτε τα χρήματα **δεν μπορούν να ταυτίζονται** με την ευδαιμονία. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει πως τα τρία αυτά στοιχεία είναι απολύτως αποκομμένα και άσχετα με την ευδαιμονία. Το αντίθετο μάλιστα. Παρόλο που η ευδαιμονία δεν ταυτίζεται με την ηδονή το περιεχόμενο της ευδαιμονίας θα πρέπει να είναι ηδονικό για τον κάτοχό του. Παρόλο που η δόξα δεν ταυτίζεται με την ευδαιμονία, το περιεχόμενο της ευδαιμονίας θα πρέπει να είναι κάτι το οποίο αξίζει να το τιμά κανείς. Τέλος, παρόλο που τα χρήματα δεν μπορούν να ταυτίζονται με το περιεχόμενο της ευδαιμονίας υπάρχει ένα ελάχιστο προαπαιτούμενο χρημάτων και εξωτερικών αγαθών προκειμένου να αποκτήσει κανείς την ευδαιμονία.

2. Ο τρόπος με τον οποίο ο Αριστοτέλης απορρίπτει τα τρία παραπάνω είδη βίου μας οδηγεί σε μία πρώτη κατανόηση των αναγκαίων χαρακτηριστικών που πρέπει να έχει το περιεχόμενο της ευδαιμονίας. Πρώτον, στην απόρριψη του ηδονικού βίου ο φιλόσοφος κατέληξε στο συμπέρασμα πως το περιεχόμενο της ανθρώπινης θα πρέπει να σχετίζεται με **το έργο του ανθρώπου**. Δεύτερον, στην απόρριψη του βίου που είναι αφιερωμένο στην δόξα ο Αριστοτέλης κατέληξε στο συμπέρασμα πως το περιεχόμενο της ευδαιμονίας θα πρέπει να είναι **αυτάρκες**, να μην εξαρτάται δηλαδή από κάτι άλλο προκειμένου να ζήσουμε μια ευτυχισμένη ζωή. Τέλος, τρίτον, στην απόρριψη του βίου ο οποίος είναι αφιερωμένος στην απόκτηση χρημάτων, ο φιλόσοφος κατέληξε στο συμπέρασμα πως το περιεχόμενο της ευδαιμονίας θα πρέπει να είναι **τελικό αίτιο**.

Με αυτόν τον τρόπο ο φιλόσοφος καταλήγει στον εξής ορισμό αναφορικά με την ευδαιμονία:

H.N. 1.5. 1097b20-21: τέλειον δὴ τι φαίνεται καὶ αὐταρκες ἢ εὐδαιμονία, τῶν πρακτῶν οὕσα τέλος.

Μετάφραση: Γίνεται λοιπόν έτσι φανερό ότι η ευδαιμονία είναι ένα τελικό αγαθό, κάτι που και από μόνο του είναι αρκετό για τον άνθρωπο: είναι το τέλος των πράξεών μας.

Το έργο του ανθρώπου και το περιεχόμενο της αριστοτελικής ευδαιμονίας

H.N. 1.6.1097b20-23 [...] 1.6.1097b33 - 1098a5 Ἄλλ' ἴσως τὴν μὲν εὐδαιμονίαν τὸ ἄριστον λέγειν ὁμολογούμενόν τι φαίνεται, ποθεῖται δ' ἐναργέστερον τί ἐστὶν ἔτι λεχθῆναι. τάχα δὴ γένοιτ' ἂν τοῦτ', εἰ ληφθεῖη τὸ ἔργον τοῦ ἀνθρώπου. [...] τί οὖν δὴ τοῦτ' ἂν εἴη ποτέ; τὸ μὲν γὰρ ζῆν κοινὸν εἶναι φαίνεται καὶ τοῖς φυτοῖς, ζητεῖται δὲ τὸ ἴδιον. ἀφοριστέον ἄρα τὴν τε θρεπτικὴν καὶ τὴν αὐξητικὴν ζωὴν. ἐπομένη δὲ αἰσθητικὴ τις ἂν εἴη, φαίνεται δὲ καὶ αὐτὴ κοινὴ καὶ ἵππῳ καὶ βοῖ καὶ παντὶ ζῴῳ. λείπεται δὲ πρακτικὴ τις τοῦ λόγον ἔχοντος· τούτου δὲ τὸ μὲν ὡς ἐπιπειθὲς λόγῳ, τὸ δ' ὡς ἔχον καὶ διανοούμενον.

Μετάφραση: Ίσως όμως το να λέμε ότι το υπέρτατο αγαθό φέρει το όνομα *ευδαιμονία*, είναι —ολοφάνερα— κάτι το αυτονόητο, κάτι στο οποίο βρίσκονται σύμφωνοι όλοι· μια πιο ξεκάθαρη, ωστόσο, απάντηση στο ερώτημα «Ποιά είναι η ουσία του υπέρτατου αγαθού;», εξακολουθεῖ να είναι επιθυμητή. Αυτό θα το πετυχαίναμε ίσως, αν πρώτα προσδιορίζοταν το

έργο του ανθρώπου. [...] Ποιό θα μπορούσε λοιπόν να είναι άραγε αυτό το *έργο*; Φυσικά όχι η ζωή, αφού είναι φανερό ότι αυτή αποτελεί κοινό γνώρισμα του ανθρώπου και των φυτών — και εμείς ζητούμε να βρούμε αυτό που προσιδιάζει μόνο στον άνθρωπο. Πρέπει, επομένως, να αποκλειστεί η θρεπτική και η αυξητική ζωή. Αμέσως μετά θα ερχόταν αυτή που θα τη λέγαμε «αισθητική» ζωή, είναι όμως φανερό ότι και αυτή αποτελεί κοινό γνώρισμα του ανθρώπου, του αλόγου, του βοδιού και γενικά του κάθε ζώου. Μένει λοιπόν αυτή που θα τη λέγαμε «πρακτική», αυτή δηλαδή που εκδηλώνεται ως ενέργεια του λογικού μέρους του ανθρώπου. Αυτό όμως πρέπει να εκληφθεί με διπλό νόημα: αφενός με το νόημα ότι υπακούει στον λόγο και αφετέρου με το νόημα ότι είναι κάτοχος του λόγου και λειτουργεί νοητικά.

Ανάλυση αποσπάσματος: Όπως έχουμε ήδη αναφέρει ο Αριστοτέλης υποστηρίζει τη θέση πως η ευδαιμονία πρέπει σχετίζεται με το έργο του ανθρώπου. Ποιο είναι όμως αυτό το έργο; Ούτε το να είναι απλά κάποιος ζωντανός, ούτε απλώς το να τρέφεται ή να αυξάνεται/αναπαράγεται φαίνεται να αποτελούν ιδιότητες οι οποίες χαρακτηρίζουν μόνο τον άνθρωπο, Αντίθετα, η μόνη ιδιότητα που χαρακτηρίζει μόνο τον άνθρωπο είναι η κατοχή λόγου. Όμως ο λόγος φαίνεται να υπάρχει εντός της ανθρώπινης ψυχής με δύο τρόπους. Από τη μία πλευρά, οι άνθρωποι έχουμε την ικανότητα να γνωρίζουμε την αληθεια αναφορικά με τα πράγματα, να πράξουμε ηθικά αλλά και να κατασκευάσουμε προϊόντα. Από την άλλη πλευρά, οι άνθρωποι έχουμε την ικανότητα να εκπαιδευσουμε το άλογο μέρος της ψυχής μας το οποίο σχετίζεται με τις επιθυμίες μας προκειμένου να υπακούει στον λόγο.

H.N. 1.6.1098a12-17: ἀνθρώπου δὲ τίθεμεν ἔργον ζωὴν τινα, ταύτην δὲ ψυχῆς ἐνέργειαν καὶ πράξεις μετὰ λόγου, σπουδαίου δ' ἀνδρὸς εὖ ταῦτα καὶ καλῶς, ἕκαστον δ' εὖ κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν ἀποτελεῖται· εἰ δ' οὕτω, τὸ ἀνθρώπινον ἀγαθὸν ψυχῆς ἐνέργεια γίνεται κατ' ἀρετὴν, εἰ δὲ πλείους αἱ ἀρεταί, κατὰ τὴν ἀρίστην καὶ τελειοτάτην.

Μετάφραση: Εάν έτσι έχει το πράγμα και αν έργο του ανθρώπου θεωρούμε έναν ορισμένο τρόπο ζωής, που το περιεχόμενό του είναι ενέργεια και πράξεις της ψυχής βασισμένες στον λόγο, και έργο του εξάιρετου ανθρώπου θεωρούμε ότι είναι το να κάνει τα πράγματα αυτά τέλεια και ωραία· τέλος, αν το καθετί γίνεται τέλεια και ωραία αν εκτελείται κατά τη δική του αρετή· αν λοιπόν έτσι έχουν τα πράγματα, το ύψιστο, τότε, για τον άνθρωπο αγαθό καταντάει να είναι ενέργεια της ψυχής σύμφωνη με την αρετή, και αν υπάρχουν περισσότερες αρετές, τότε σύμφωνη με την καλύτερη και πιο τέλεια από αυτές.

Ανάλυση αποσπάσματος: Ο Αριστοτέλης έχει ήδη καταλήξει στο συμπέρασμα πως η ευδαιμονία πρέπει να σχετίζεται με το έργο του ανθρώπου το οποίο είναι ενέργειες και πράξεις της ψυχής βασισμένες στον λόγο. Ο λόγος όμως αποτελεί μία λειτουργία της ψυχής η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο με σωστό όσο και με λάθος τρόπο. Για αυτό το λόγο το περιεχόμενο της ευδαιμονίας δεν μπορεί απλώς να σχετίζεται με τις έλλογες δραστηριότητες μας αλλά με το να πραγματοποιούνται οι έλλογες δραστηριότητες μας με τον τελειότερο δυνατό τρόπο, σύμφωνα δηλαδή με την αρετή της κάθε δραστηριότητας.

Συμπεράσματα:

1. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει τη θέση πως η ευδαιμονία πρέπει να σχετίζεται με το έργο του ανθρώπου.
2. Το έργο του ανθρώπου σχετίζεται με τις λειτουργίες του ανθρώπου οι οποίες προσιδιάζουν μόνο σε αυτόν. Τέτοια λειτουργία είναι η κατοχή του λόγου.
3. Ο άνθρωπος είναι έλλογος με δύο τρόπους: Από τη μία πλευρά, ο άνθρωπος είναι ικανός να μπορεί να σκεφτεί να πράξει και να δημιουργήσει ενώ από την άλλη πλευρά, έχει την ικανότητα να εκπαιδεύσει τις επιθυμίες του προκειμένου να υπακούουν στο λόγο.
4. Από τη στιγμή που οι έλλογες ικανότητες του ανθρώπου μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο με ορθό όσο και με λάθος τρόπο η ευδαιμονία, η τελειότερη δηλαδή μορφή ζωής για τον άνθρωπο, δεν αρκεί να σχετίζεται μόνο με τις έλλογες ικανότητές μας αλλά με το να πραγματοποιούνται οι έλλογες δραστηριότητες μας με τον τελειότερο δυνατό τρόπο, σύμφωνα δηλαδή με την αρετή της κάθε δραστηριότητας.
5. Από τη στιγμή που ο λόγος υπάρχει μέσα μας με δύο τρόπους, δύο θα είναι και οι κατηγορίες αρετών που θα τελειοποιούν αυτά τα 2 είδη λόγου. Αυτές θα πρέπει να μελετήσουμε προκειμένου να κατανοήσουμε το περιεχόμενο της ευδαιμονίας.

Ηθικές και διανοητικές αρετές

H.N. 2.1.1103a14-18: Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.

Μετάφραση: Δύο είναι, όπως είδαμε, τα είδη της αρετής, η διανοητική και η ηθική. Η διανοητική αρετή χρωστάει και τη γένεση και την αύξησή της κατά κύριο λόγο στη διδασκαλία (γι' αυτό και εκείνο που χρειάζεται γι' αυτήν είναι η πείρα και ο χρόνος), ενώ η ηθική αρετή είναι αποτέλεσμα του έθους (και το ίδιο της το όνομα, άλλωστε, μικρή μόνο διαφορά παρουσιάζει από τη λέξη έθος).

Ανάλυση αποσπάσματος: Όπως έχουμε ήδη αναφέρει η ανθρώπινη ψυχή φαίνεται να έχει λόγο με δύο τρόπους. Από τη μία πλευρά άνθρωπος έχει την ικανότητα να σκέφτεται λογικά, να πράττει και να κατασκευάζει προϊόντα ενώ από την άλλη πλευρά έχει την ικανότητα να εκπαιδεύσει τις επιθυμίες και τα πάθη του προκειμένου να ακολουθούν τον ορθό λόγο. Οι διανοητικές αρετές είναι οι αρετές που σχετίζονται με την τελείωση των έλλογων δραστηριοτήτων μας ενώ οι ηθικές αρετές σχετίζονται με την ορθή εκπαίδευση του εαυτού μας απέναντι στα πάθη και τις επιθυμίες που έχουμε. Οι διανοητικές αρετές αποκτώνται μέσω διδασκαλίας και μελέτης ενώ αντίθετα οι ηθικές αρετές αποτελούν αποτέλεσμα επανάληψη όμοιων ενεργειών, αποτελούν υπό αυτή την έννοια αποτέλεσμα συνήθειας. Τι είναι όμως οι αρετες;

H.N. 2.5.1106a13-24: Δεῖ δὲ μὴ μόνον οὕτως εἰπεῖν, ὅτι ἔξις, ἀλλὰ καὶ ποῖα τις. ῥητέον οὖν ὅτι πᾶσα ἀρετὴ, οὗ ἂν ἦ ἀρετὴ, αὐτὸ τε εὖ ἔχον ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν, οἷον ἢ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετὴ τὸν τε ὀφθαλμὸν σπουδαῖον ποιεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ· τῇ γὰρ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετῇ εὖ ὀρῶμεν. ὁμοίως ἢ τοῦ ἵππου ἀρετὴ ἵππον τε σπουδαῖον ποιεῖ καὶ ἀγαθὸν δραμεῖν καὶ ἐνεγκεῖν τὸν ἐπιβάτην καὶ μεῖναι τοὺς πολεμίους. εἰ δὴ τοῦτ' ἐπὶ πάντων οὕτως ἔχει, καὶ ἢ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετὴ εἴη ἂν ἢ ἔξις ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὖ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδώσει.

Μετάφραση: Δεν πρέπει όμως να το πούμε μόνο έτσι, ότι η αρετή είναι ἔξις· πρέπει να πούμε και τί λογής ἔξις είναι. Ας κάνουμε λοιπόν την παρατήρηση πως κάθε αρετή κάνει το πράγμα του οποίου είναι αρετή α) να βρίσκεται στην τελειότερη κατάστασή του, και β) να εκτελεί καλά το έργο του· π.χ. η αρετή του ματιού: και το ίδιο το μάτι το κάνει τέλειο, αλλά επίσης και το έργο του, αφού η αρετή του ματιού είναι που κάνει να βλέπουμε καλά. Όμοια η αρετή του αλόγου: α) κάνει το ίδιο το άλογο τέλειο, και β) το κάνει ικανό να τρέξει, να κρατήσει τον αναβάτη και να σταθεί αντιμέτωπο με τον εχθρό. Αν λοιπόν έτσι έχει το πράγμα σε κάθε περίπτωση, τότε και του ανθρώπου η αρετή θα είναι, λέω, η ἔξις από την οποία ξεκινά και το

ότι ο άνθρωπος γίνεται καλός και το ότι θα μπορέσει να εκτελέσει καλά το έργο που του ανήκει.

Ανάλυση αποσπάσματος: Η αρετή σύμφωνα με τον Αριστοτέλη αποτελεί ἕξις αποτελεί δηλαδή μία σταθερή κατάσταση της ψυχής η οποία όταν οδηγεί το πράγμα του οποίου είναι αρετή αφενός να βρίσκεται στην τελειότερη κατάσταση του και αφετέρου να πραγματώνει με τον τελειότερο τρόπο το έργο του. Έτσι, οι ηθικές αρετές αποτελούν σταθερές καταστάσεις της ψυχής μας οι οποίες μας δίνουν τη ικανότητα να μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τα πάθη και τις επιθυμίες μας, εκπαιδεύοντας το επιθυμητικό μέρος της ψυχής μας προκειμένου να ακολουθεί τον ορθό λόγο ενώ οι διανοητικές αρετές αποτελούν σταθερές καταστάσεις της ψυχής μας οι οποίες μας οδηγούν να σκεφτόμαστε (νους, επιστήμη, σοφία), να πράττουμε (φρόνηση) και να κατασκευάζουμε (τέχνη) με τον τελειότερο τρόπο.

Ηθικές αρετές

H.N. 2.6.1106b36 - 1107a7: Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὖσα [1107a] τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ καθ' ἔλλειψιν· καὶ ἔτι τῶ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἐν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρεῖσθαι. διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης.

Μετάφραση: Η αρετή λοιπόν είναι μια ἕξις, που α) επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο, β) βρίσκεται στο μέσον, στο μέσον όμως το «σε σχέση προς εμάς»· το μέσον αυτό καθορίζεται από τη λογική — πιο συγκεκριμένα, από τη λογική, πιστεύω, που καθορίζει ο φρόνιμος άνθρωπος· είναι μεσότητα μεταξύ δύο κακιών, που η μία βρίσκεται από την πλευρά της υπερβολής και η άλλη από την πλευρά της ἔλλειψης· και ακόμη, με το νόημα ότι ορισμένες κακίες αποτελούν ἔλλειψη και άλλες πάλι υπερβολή σε σχέση με αυτό που πρέπει, είτε στα πάθη είτε στις πράξεις, ενώ η αρετή και βρίσκει και επιλέγει το μέσον. Από την άποψη λοιπόν της ουσίας της, και όσο μας ενδιαφέρει ο ορισμός της φύσης της, η αρετή είναι μεσότητα, από την άποψη όμως του σωστού και του άριστου είναι, ασφαλώς, ακρότητα.

Ανάλυση αποσπάσματος: Οι ηθικές αρετές αποτελούν σύμφωνα με τον Αριστοτέλη σταθερές καταστάσεις της ανθρώπινης ψυχής οι οποίες βρίσκονται στο μέσον αναφορικά με δύο

αντίθετα πάθη. Για παράδειγμα, η αρετή της ανδρείας αποτελεί μεσότητα αναφορικά με τα πάθη του φόβου και του θάρρους. Ο εντοπισμός του μέσου δεν αποτελεί μία ενέργεια η οποία πραγματοποιείται από τις ίδιες τις ηθικές αρετές αλλά αντίθετα από τη διανοητική αρετή που σχετίζεται με τις πράξεις και τις συμπεριφορές μας, την φρόνηση. Όπως θα δούμε στα επόμενα μαθήματα ο Αριστοτέλης χρησιμοποιώντας τις ηθικές αρετές υπό την καθοδήγηση της φρόνησης υποστηρίζει πως τα πάθη εντός της ψυχής μας δεν πρέπει να εξαλειφθούν (μια θέση που όπως θα δούμε υποστηρίζουν οι Στωικοί). Αντίθετα, υποστηρίζει πως είναι δυνατό να βιώνουμε όλα τα συναισθήματα μας αρκεί να καταφέρουμε να εντοπίσουμε μέσω της φρόνησης το μέσον αναφορικά με κάθε πάθος και να εκπαιδύσουμε τους εαυτούς μας μέσω της επανάληψης όμοιων ενεργειών να επιθυμεί το μέσον και να αντλεί ηδονή από αυτό.

Φρόνηση

Ο Αριστοτέλης μας παρουσιάζει πέντε διανοητικές αρετές: νους, επιστήμη, σοφία, τέχνη και φρόνηση. Ωστόσο, προκειμένου να είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τη θεωρία του για τα συναισθήματα χρειάζεται να αναφερθούμε μόνο στην διανοητική αρετή της φρόνησης.

H.N. 6.5.1140a24-28: Περὶ δὲ φρονήσεως οὕτως ἂν λάβοιμεν, θεωρήσαντες τίνας λέγομεν τοὺς φρονίμους. δοκεῖ δὴ φρονίμου εἶναι τὸ δύνασθαι καλῶς βουλευέσασθαι περὶ τὰ αὐτῶ ἀγαθὰ καὶ συμφέροντα, οὐ κατὰ μέρος, οἷον ποῖα πρὸς ὑγίειαν, πρὸς ἰσχύν, ἀλλὰ ποῖα πρὸς τὸ εὖ ζῆν ὅλως.

Μετάφραση: Όσο για τη φρόνηση καταλάβουμε τί είναι, αν πρώτα σκεφτούμε ποιους ανθρώπους ονομάζουμε φρόνιμους. Κατά την κοινή λοιπόν αντίληψη γνώρισμα του φρόνιμου ανθρώπου είναι το να μπορεί να σκέφτεται σωστά ποιά πράγματα είναι καλά και ωφέλιμα γι' αυτόν, όχι, πάντως, έχοντας στο νου του επιμέρους ειδικές περιπτώσεις, π.χ. ποιά πράγματα είναι καλά και ωφέλιμα για την υγεία ή για τη σωματική δύναμη, αλλά ποιά πράγματα είναι καλά και ωφέλιμα για μια καλή και ευτυχισμένη ζωή γενικά.

H.N. 2.9.1109a25-30: ἐν ἐκάστῳ γὰρ τὸ μέσον λαβεῖν ἔργον, οἷον κύκλου τὸ μέσον οὐ παντὸς ἀλλὰ τοῦ εἰδότος· οὕτω δὲ καὶ τὸ μὲν ὀργισθῆναι παντὸς καὶ ῥάδιον, καὶ τὸ δοῦναι

ἀργύριον καὶ δαπανῆσαι· τὸ δ' ᾧ καὶ ὅσον καὶ ὅτε καὶ οὐ ἔνεκα καὶ ὥς, οὐκέτι παντὸς οὐδὲ ῥάδιον· διόπερ τὸ εὖ καὶ σπάνιον καὶ ἐπαινετὸν καὶ καλόν.

Μετάφραση: Να βρεις του κάθε πράγματος το μέσον είναι, πράγματι, μια δύσκολη δουλειά· το μέσον του κύκλου π.χ. δεν είναι δουλειά του καθενός να το βρει, αλλά μόνο του γνώστη. Έτσι ακριβώς και το να οργισθούμε είναι κάτι το εύκολο για τον καθένα μας· το ίδιο και το να δώσουμε και να δαπανήσουμε χρήματα· το να βρεις όμως σε ποιόν και πόσα και πότε και γιατί και πώς, αυτό δεν είναι πια ούτε του καθενός ούτε εύκολο.

Ανάλυση αποσπασμάτων: Η φρόνηση αποτελεί για τον Αριστοτέλη μια διανοητική αρετή η οποία καθιστά τον κάτοχό της ικανό να αναγνωρίζει τι είναι καλό και κακό για την ανθρώπινη ζωή αλλά και να εφαρμόσει αυτή τη γνώση με κάθε επιμέρους διάσταση της πρακτικής σφαίρας εντοπίζοντας κάθε φορά το μέσον. Η εύρεση του μέσου αναφορικά με τα πάθη και τις πράξεις δεν είναι όμως μια εύκολη υπόθεση. Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει μια σειρά από παραμέτρους προκειμένου να είναι κανείς σε θέση να εντοπίσει το μέσον. Πιο συγκεκριμένα ας χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα της ανδρείας. Το να είναι κανείς ανδρείος σημαίνει πως:

1. Ο άνθρωπος αυτός γνωρίζει απεναντι σε ποιον να επιδείξει ανδρεία, πόσο θάρρος και πόσο φόβο πρέπει να νιώσει, ποια στιγμή, για ποιους λόγους και με ποια μέσα θα επιδείξει ανδρεία. Η εύρεση όλων των παραπάνω στοιχείων αποτελεί έργο της φρόνησης.
2. Ο άνθρωπος αυτός έχει δημιουργήσει μέσα του μία συγκεκριμένη συνήθεια, μία ηθική αρετή, η οποία τον οδηγεί στο να βιώνει θάρρος και φόβο με τον παραπάνω τρόπο και (όπως θα δούμε στα επόμενα μαθήματα) ταυτόχρονα να αντλεί ηδονή από τέτοιου τύπου πράξεις.

Ο Αριστοτέλης κατανοεί με το παραπάνω μοντέλο όλα τα συναισθήματα υποστηρίζοντας πως εάν ακολουθήσουμε την θεωρία του για τη μεσότητα και την εφαρμόσουμε θεραπευτικά στην ψυχή μας είναι δυνατό να βιώνουμε όλα μας τα συναισθήματα με ορθό τρόπο χωρίς αυτά να μας γεννούν ψυχικό πόνο και ταραχή.